

Pendekatan kualitatif untuk memahami kualiti hidup masyarakat orang asli di Pahang

Vivien W.C. Yew¹, Saiful Farisin Md Ramlan¹, Mohd Rusydi Ahmad¹,
¹Program Antropologi dan Sosiologi, Pusat Pembangunan, Sosial dan Persekitaran,
Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Vivien W.C. Yew (email: vivienyew@ukm.edu.my)

Received: 15 November 2019; Accepted: 22 November 2019; Published: 25 November 2019

Abstrak

Kualiti hidup komuniti Orang Asli di Semenanjung Malaysia secara amnya lebih terpinggir berbanding dengan penduduk Malaysia secara keseluruhannya. Pelbagai usaha telah dijalankan yang hanya memfokuskan kepada petunjuk kualiti hidup universal yang lazim untuk keseluruhan rakyat Malaysia, tetapi tiada spesifikasi khusus kepada kualiti hidup Orang Asli selain terhadnya sumber maklumat yang khusus mengenai kriteria kualiti hidup Orang Asli di Semenanjung Malaysia. Justeru, kajian ini bertujuan untuk membangunkan kriteria yang spesifik dan khusus terhadap kualiti hidup komuniti Orang Asli. Makalah ini merupakan satu kajian kes yang telah dijalankan di Kampung Orang Asli Sungai Tekai, Pahang. Kajian kualitatif dijalankan melalui temu bual mendalam melibatkan 16 informan yang terdiri daripada penduduk kampung tersebut. Hasil kajian menunjukkan terdapat empat aspek kualiti hidup yang membentuk kriteria kepada kualiti hidup komuniti Orang Asli iaitu i) infrastruktur dan utiliti asas; ii) sosioekonomi; iii) pendidikan dan iv) kesihatan. Secara keseluruhannya, analisa data pada hasil kajian memperlihatkan kriteria-kriteria pentafsiran terhadap kualiti hidup masyarakat Orang Asli iaitu pilihan pondok buluh sebagai ruang keluarga yang selesa, hasil hutan sebagai mata pencarian, pendidikan asas 3M (membaca, menulis dan mengira) dan perubatan moden sebagai pilihan utama dalam penjagaan dan perawatan kesihatan.

Kata kunci: kesejahteraan, kualiti hidup, orang asli, pembangunan komuniti, semenanjung malaysia, sosioekonomi

Qualitative approach to understanding the quality of life of an indigenous community in Pahang

Abstract

Quality of life (QOL) for Orang Asli in Peninsular Malaysia is generally considered very much lower as compared to the mainstream population. A lot of work has been done, but those works tend to focus on population with universal criteria of QOL, which are common to all Malaysians, not specific to Orang Asli. There is limited information on QOL criteria, which are specific to Orang Asli. As such this study aims to present the current thinking in Orang Asli on QOL by developing a specific group of QOL criteria for this indigenous community. This paper serves as a preliminary study on the village of Sungai Tekai. A qualitative method of in-depth interview and observation during fieldwork was carried out involving 16 informants comprising the villagers. The results of this study showed that there are four basic aspects of QOL evaluation that showed emergent of criteria of the quality of life for the Orang Asli community: i) basic infrastructure and utilities; ii) socioeconomic; iii) education and iv) health. Overall, data analysis of the study results shows four criteria of quality of life for the Orang Asli community, namely the choice of bamboo cottage as a comfortable family room, forest product as a livelihood, basic 3M (reading, writing and calculating) and modern medicine as the ultimate choice in health care.

Keywords: well-being, quality of life, orang asli, community development, peninsular Malaysia, socioeconomic

Pengenalan

Persoalan berkaitan kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli di Semenanjung Malaysia telah menjadi keutamaan dalam agenda dasar negara. Jika dibandingkan dengan peluang dan faedah besar yang dinikmati selama berdekad-dekad oleh kelompok masyarakat Orang Asli seperti perkhidmatan rawatan kesihatan dan pendidikan, terdapat tanda-tanda bahawa jurang kehidupan kedua-dua kelompok antara masyarakat perdana dan Orang Asli ini telah semakin melebar (Yew, 2015; Yew et al., 2018; Junaidi Awang Besar et al., 2016).

Belakangan ini juga, pemerintah melalui kerajaan persekutuan dan kerajaan tempatan telah merumuskan dan melaksanakan inisiatif dan pelan tindakan yang dirancang dengan tepat untuk menawarkan pembelaan dengan memperbaiki keadaan hidup dan kebajikan umum masyarakat Orang Asli (Shamsul Kamal Amarudin dan Zahrarulhayat Mat Ariff, 2019). Pelbagai kepakaran dan keupayaan penyelidikan telah digerakkan, secara langsung dan tidak langsung, merentasi beberapa bidang sains sosial dan kemanusiaan selain mengkaji isu-isu yang berkaitan dengan kualiti hidup dan kesejahteraan Orang Asli.

Terdapat pelbagai kajian-kajian berkaitan kualiti hidup yang dihasilkan oleh penyelidik-penyelidik tempatan. Namun, kebanyakan kajian bertumpu kepada tinjauan terhadap satu atau dua aspek dalam kehidupan masyarakat Orang Asli. Sebagai contoh, kajian Wahab et al. (2013) memberi fokus kepada pendidikan anak-anak masyarakat Orang Asli melalui pendekatan pembelajaran luar bilik darjah dengan menggunakan elemen-elemen Sekolah Rimba Malaysia (eSRM) kepada murid-murid Orang Asli. Objektif kajian mereka adalah untuk mengenalpasti

elemen-elemen Sekolah Rimba Malaysia yang dapat memenuhi keperluan murid Orang Asli dan pada masa yang sama menepati kehendak kurikulum pendidikan di Malaysia serta seiring dengan kriteria pembelajaran luar bilik darjah yang dapat dijadikan panduan kepada guru-guru Sekolah Asli dan pihak JAKOA (Jabatan Kemajuan Orang Asli, 2017) untuk meningkatkan kompetensi murid-murid Orang Asli.

Berikutan dengan penglibatan dan keupayaan masyarakat Orang Asli untuk memberi cadangan dan membuat keputusan dalam hal ehwal kehidupan mereka dalam pelbagai konteks dan peringkat, Salim dan Samah (2011) dalam kajian mereka terhadap ketua rumah Orang Asli mendapati bahawa masyarakat Orang Asli pada keseluruhannya harus diperkasakan terutamanya pada aspek membuat keputusan dan memberi keputusan dalam hal ehwal komuniti Orang Asli. Justeru, kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli boleh dipertingkatkan melalui kriteria-kriteria seperti keyakinan terhadap kebolehan diri sendiri (Chrislip, 1995), yakin boleh menguasai kehidupan (Arai & Pedlar, 1997), serta keupayaan beroleh pengetahuan dan kecekapan (Masschelein & Quaghebeur, 2006).

Setakat ini, hasil kajian daripada penyelidik-penyelidik tempatan berkenaan kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli memberi dua petunjuk yang jelas. Pertama ialah kualiti hidup masyarakat Orang Asli dikatakan berada pada tahap yang rendah. Manakala, kedua ialah kajian kualiti hidup masyarakat Orang Asli sejak dahulu lagi banyak berkaitan dengan aspek-aspek berkenaan kehidupan umum masyarakat Orang Asli. Namun, terdapat kajian oleh penyelidik tempatan (Mohd Fauzi & Nor Aini, 2012; Yew et al., 2018) yang cuba melihat kualiti hidup Orang Asli melalui pendekatan yang lebih holistik. Mohd Fauzi dan Nor Aini (2012) mengukur kualiti hidup Orang Asli melalui sebuah indeks komposit “Indeks Kualiti Hidup Orang Asli Berwajaran” yang merangkumi pelbagai aspek kehidupan Orang Asli seperti aspek kemudahan asas, sanitasi dan penyakit, pemilikan rumah dan kereta serta kebolehan hidup bermasyarakat. Manakala, kajian Yew et al. (2018) lebih mengutamakan pelbagai aspek kehidupan Orang Asli dari segi kemudahan asas, pemilikan harta benda, kesihatan dan kerohanian, hidup berkeluarga, berk komuniti dan bermasyarakat serta pemerkasaan kehidupan seperti peluang pekerjaan dan keupayaan menjana pendapatan melalui usaha komuniti dari segi ekopelancongan.

Kajian literatur

Kualiti hidup merupakan konsep multidimensi yang tidak mempunyai sempadan yang jelas atau tetap. Kajian-kajian lepas telah memperlihatkan secara ringkas bahawa terdapat persetujuan mengenai apa yang membentuk kriteria yang spesifik mengenai aspek kualiti hidup yang dikaji. Ferriss (2004) menjelaskan bahawa konsep Kualiti Hidup merujuk kepada kesejahteraan seperti ditunjukkan oleh kriteria sosial yang merangkumi aspek perumahan, pendidikan, kebajikan, langkah-langkah pembangunan dan peluang ekonomi serta mobiliti sosial. Abrams (1973) mentakrifkan konsep kualiti hidup sebagai tahap kepuasan atau ketidakpuasan yang dirasakan oleh seseorang berkenaan dengan pelbagai aspek kehidupan mereka. Manakala, McCall (1975) menunjukkan bahawa kualiti hidup adalah peruntukan dari “syarat yang diperlukan untuk kebahagiaan dan kepuasan”. Tujuan makalah ini adalah untuk mentafsir tahap 'kualiti hidup' sepertimana yang digunakan oleh penyelidik sains sosial dalam mengkaji pengalaman dan kepuasan hidup komuniti Orang Asli yang berada di kawasan petempatan pinggir bandar serta

pinggir kawasan hutan. Tahap kualiti hidup masyarakat Orang Asli dalam konteks ini dikaji melalui pembentukan aspek kualiti hidup dalam dunia postmodern.

Terdapat pelbagai definisi, tafsiran dan perdebatan mengenai konsep kualiti hidup dan kesejahteraan yang digunakan dalam sesebuah kajian. Menurut Galloway (2006) definisi operasional tersebut bergantung kepada setiap konsep yang digunakan dan seiring pada konteks objektif sesebuah penyelidikan. Justeru, hanya konsep kualiti hidup terhadap kehidupan umum masyarakat Orang Asli sahaja diberi tumpuan. Pentafsiran kualiti hidup menurut Sulaiman Md Yasin, et al. (2015), adalah melalui kesejahteraan suatu komuniti terhadap keadaan yang cukup (makan minum, pakaian, tempat tinggal), selesa (ekonomi), tenang (psikososial, kesihatan), segar (persekitaran) dan damai (suasana hidup sekeliling) yang memberi makna kepada kebahagiaan hidup seseorang.

Seterusnya, Mohd Fauzi dan Nor Aini (2012) dalam kajian mereka telah membina indeks kualiti hidup Orang Asli berwajaran dengan menemubual seramai 202 responden daripada sembilan buah perkampungan Orang Asli di negeri Perak yang merangkumi perkampungan di kawasan pendalaman, pinggir dan kawasan bandar. Lapan pembolehubah telah digunakan dalam pengukuran indeks kualiti hidup berwajaran iaitu kesampaian kepada bekalan air paip, bekalan elektrik, fizikal rumah yang kukuh dan selesa, sanitasi, pemilikan kenderaan berenjin, pemilikan lebih dari tiga peralatan rumah tahan lama, kebolehan hidup bermasyarakat dan bebas dari penyakit yang serius.

Seow et al. (2015) menjelaskan bahawa konteks pembangunan komuniti Orang Asli di Semenanjung Malaysia terbahagi kepada dua pihak iaitu pihak yang membangunkan (kerajaan) dan juga pihak yang dibangunkan (komuniti). Pelbagai usaha yang telah dilaksanakan oleh Jabatan Kemajuan Orang Asli Malaysia (JAKOA) selaras dengan Dasar Ekonomi Baru (Jabatan Kemajuan Orang Asli, 2018). Proses pembangunan Orang Asli dapat memberi kesejahteraan, keselamatan dan mengintegrasikan mereka dengan masyarakat arus perdana yang lain. Jelaslah, kualiti hidup masyarakat Orang Asli tertumpu kepada aspek kualiti hidup yang diperolehi melalui aspek kemudahan infrastruktur, bekalan utiliti asas dan penempatan perumahan. Manakala, Hasnah et al. (2009) menjelaskan, tahap kualiti hidup dan kesejahteraan sesebuah masyarakat sangat berkait rapat dengan kriteria ketersampaian (*accessibility*). Pelbagai kemudahan dan perkhidmatan asas diperlukan oleh penduduk, terutamanya kepada golongan isi rumah berpendapatan rendah bagi membolehkan mereka menikmati kehidupan pada aras keselesaan yang minimum.

Namun, penyelidikan oleh Mohd Fauzi dan Nor Aini (2012) serta Seow et al. (2015) dalam mentafsir kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli masih menyerupai hasil penyelidikan oleh Mohd Tap (2005) yang menjelaskan peratusan kemudahan asas di perkampungan Orang Asli di Semenanjung Malaysia telah meningkat sejak 10 tahun kebelakangan ini. Hasil dalam kajian tersebut, Mohd Tap (2005) menjelaskan bahawa sekitar 37.0 peratus daripada perkampungan Orang Asli di Semenanjung Malaysia pada 2005 masih belum menerima bekalan elektrik selain hanya 71.0 peratus perkampungan Orang Asli menerima bekalan air paip dan air bersih. Selebihnya, mereka mendapatkan bekalan air dari sumber-sumber lain seperti telaga dan sungai. Manakala, sebanyak 27.0 peratus daripada keseluruhan perkampungan Orang Asli di Semenanjung Malaysia masih tidak mendapat kemudahan jaringan pengangkutan yang baik. Kamal Solihin et al. (2016) dalam kajiannya terhadap masyarakat Orang Asli di Lembah Belum-Temengor, Perak mendapati bahawa kesan pembangunan kemudahan sosial yang terdapat di kawasan rancangan penempatan semula (RPS) masih tidak mencukupi untuk memenuhi keperluan penduduk.

Kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli juga boleh dilihat dari aspek sosioekonomi mereka. Aktiviti ekonomi yang dijalankan oleh masyarakat Orang Asli terbahagi kepada dua iaitu aktiviti ekonomi yang bertujuan untuk mendapatkan wang seperti menoreh getah, mencari rotan serta kayu gaharu dan ekonomi sara diri untuk keperluan seharian seperti memancing, memburu dan mengutip hasil hutan (Er Ah Choy et al., 2010). Penelitian oleh Kamal Solihin et al. (2016) mendapati bahawa komuniti Orang Asli di Lembah Belum-Temenggor menjalankan aktiviti ekonomi bekerja sendiri seperti membuka ladang sendiri, mengumpul hasil hutan dan membuat kraf tangan. Justeru, kriteria kualiti hidup kajian Kamal Solihin et al. merujuk kepada pekerjaan berupah dan pekerjaan kemampuan sendiri.

Kajian yang dilakukan oleh Ross & Willigen (1997) membincangkan pendidikan dan hubungannya dengan aspek kualiti hidup secara subjektif. Kualiti hidup merupakan kebajikan individu dari aspek objektif seperti pendapatan, pekerjaan dan serta persekitaran tempat kerja serta meliputi aspek subjektif berkaitan dengan kepuasan (Aceleanu, 2012). Kualiti hidup juga merangkumi segala keperluan seseorang individu dari aspek kepuasan kebendaan, kesihatan, pendidikan, keselamatan, keselesaan tempat tinggal, keseronokan dan bebas dari permasalahan (Ezhwan et al., 2012).

Giambona et al. (2014) menyatakan bahawa kesejahteraan hidup menggunakan empat dimensi utama dalam mengukur tahap kesejahteraan hidup iaitu kesihatan, pemilikan rumah, barangan dan kewangan serta persekitaran. Namun begitu, ada sebahagian pengkaji yang membezakan konsep kualiti hidup dan kesejahteraan dengan jelas. Nurizan (1998) menambah, kajian kualiti hidup dan kesejahteraan dapat dibezakan berdasarkan cara pengukuran dan penilaian di mana kualiti hidup biasanya diukur secara objektif, manakala kesejahteraan diukur secara subjektif.

Metod kajian

Kajian kes ini menggunakan pendekatan secara kualitatif dalam proses pengumpulan data. Data yang dikumpul melalui pendekatan kualitatif merupakan huraian terperinci melalui bentuk deskriptif yang diperolehi secara langsung di lapangan (Kamarul Azmi Jasmi, 2012). Pengumpulan data dilakukan menerusi kerja lapangan melibatkan kawasan kajian yang terletak di Kampung Orang Asli Sungai Tekai, Jerantut, Pahang. Temu bual semi struktur informan melibatkan komuniti Orang Asli yang menetap di Kampung Orang Asli Sungai Tekai. Temu bual dijalankan berpandukan kepada senarai soalan yang memfokuskan kepada aspek-aspek kualiti hidup masyarakat Orang Asli yang telah dirangka terlebih dahulu selepas kajian literatur dibuat. Data yang diperolehi melalui temu bual merupakan keterangan terperinci daripada informan berdasarkan topik atau soalan yang ditanyakan oleh penyelidik. Data dikumpul dan dibincangkan berdasarkan aspek seperti prasarana dan utiliti asas, sosioekonomi, pendidikan dan kesihatan komuniti yang dikongsi oleh informan. Kriteria pentafsiran kualiti hidup komuniti Orang Asli Kampung Sungai Tekai dikeluarkan selepas analisa data dibuat berdasarkan aspek-aspek kualiti hidup.

Seramai 16 orang informan telah terlibat dalam pengumpulan data di mana pemilihan adalah berdasarkan ciri-ciri demografi yang dikehendaki iaitu informan adalah terdiri daripada penduduk asal kampung yang mendiami Kampung Orang Asli Sungai Tekai. Informan terdiri daripada tiga kelompok besar iaitu belia, wanita dan ketua isi rumah (lelaki). Kesemua nama-nama informan di dalam makalah ini adalah nama samaran bagi menjaga kerahsiaan identiti

informan. Pemerhatian lapangan dilakukan untuk mengenal pasti pelbagai aspek yang dapat menggambarkan kualiti hidup dan kesejahteraan terutamanya kepada aspek prasarana dan utiliti asas, aspek sosioekonomi, aspek pendidikan dan aspek kesihatan komuniti.

Kawasan kajian dan demografi penduduk

Kampung Orang Asli Sungai Tekai merupakan penempatan semula kampung Orang Asli yang dipindahkan dari lokasi hutan dan bukit berhampiran. Kampung terletak di dalam daerah Jerantut iaitu kawasan pentadbiran di bawah kerajaan negeri Pahang dan Majlis Daerah Jerantut (MDJ). Jarak antara Kampung Orang Asli Sungai Tekai ke pekan Jerantut ialah sekitar 45 km, manakala 25 km ke arah Kuala Tahan, Taman Negara. Kedudukan Kampung Orang Asli Sungai Tekai terletak berhampiran dengan jalan raya utama yang menjadi penghubung ke kawasan luar iaitu Jalan Jerantut - Kuala Tahan serta menjadi akses kepada penduduk kampung dengan pekan Jerantut dan Kuala Tahan.

Komuniti Orang Asli di Sungai Tekai terdiri daripada suku Semaq Beri di bawah keluarga Senoi dan sebilangan kecil mereka berasal dari suku Bateq dan suku Jakun. Terdapat sekitar 304 orang penduduk yang menetap di kawasan Kampung Orang Asli Sungai Tekai. Jumlah keseluruhan penduduk yang telah direkodkan adalah terdiri daripada 170 orang lelaki dan 148 orang wanita (rekod tinjauan penyelidik 2018). Seterusnya, jumlah penduduk yang telah berkahwin ialah seramai 120 orang yang terdiri daripada 69 buah keluarga. Rekod tinjauan penyelidik (2018) mendapati, sebanyak 51 buah unit rumah RPS telah siap dibina dan didiami oleh komuniti Orang Asli Kampung Sungai Tekai.

Dapatan kajian dan perbincangan

Hasil dapatan kajian merangkumi beberapa aspek kualiti hidup komuniti Orang Asli di Sungai Tekai. Pihak kerajaan dalam usaha untuk meningkatkan kualiti hidup Orang Asli di Sungai Tekai telah menyediakan kemudahan asas kepada mereka seperti kemudahan prasarana, utiliti asas dan perkhidmatan awam, aktiviti dan peluang ekonomi. Setiap aspek kualiti hidup yang dikaji dibincangkan dengan teliti dalam penulisan selanjutnya bersama kriteria yang dikeluarkan daripada analisa data hasil kajian ini.

Aspek prasarana dan utiliti asas

Kampung Sungai Tekai merupakan kampung tersusun di bawah program Rancangan Pengumpulan Semula (RPS). Berdasarkan informan, penduduk kampung mula berpindah ke kawasan tersebut pada tahun 2002 apabila pihak kerajaan melalui Jabatan Hal Ehwal Orang Asli (JHEOA) telah siap membina petempatan baru untuk penduduk kampung. Pemerhatian mendapati, perumahan tempat tinggal mereka dilengkapi dengan dua bilik tidur, ruang tamu, tandas dan bahagian dapur. Hampir kesemua penduduk mendiami rumah bantuan yang diperbuat daripada batu sepenuhnya. Terdapat juga segelintir penduduk kampung yang menambah luas ruang rumah mereka dengan membina ruang tambahan daripada ruang sedia ada. Namun, pemerhatian di lapangan juga mendapati terdapat sebilangan penduduk membina rumah dan

ruang tambahan yang diperbuat daripada buluh di dalam kawasan lingkungan rumah mereka. Adong (lelaki, 43 tahun) menjelaskan:

“...saya ada dapat rumah batu bantuan kerajaan, tapi saya buat jugak rumah pondok buluh kecil dekat sebelah rumah, lagi sejuk duduk rumah buluh, angin banyak, senang simpan barang dari kebun...”.

Rumah atau pondok yang diperbuat daripada kayu dan buluh lebih sejuk berbanding dengan rumah batu, reka bentuk binaannya yang mempunyai sistem pengudaraan yang baik kerana adanya aliran keluar masuk angin dan udara dari luar pondok atau rumah buluh. Selain itu juga, rumah atau pondok buluh juga berfungsi sebagai stor simpanan barang, hasil hutan dan hasil pertanian mereka. Pondok buluh menjadi pilihan kebanyakan penduduk kampung dan ini menjadi satu kriteria kualiti hidup yang penting bagi mencapai kesejahteraan seharian mereka.

Selain itu, pemerhatian lapangan mendapati petempatan mereka juga dilengkapi dengan pelbagai kemudahan prasarana dan utiliti asas seperti jalan kampung berturap, bekalan elektrik, bekalan air, lampu jalan, sistem perparitan terancang, kawasan riadah, generator pengepam air, dan dewan komuniti (balai raya). Hampir kesemua penduduk mempunyai akses kepada bekalan air bersih. Namun, bekalan air tersebut bukannya datang dari syarikat pembekal air, tetapi air yang disalurkan daripada bukit, sungai selain air takungan hujan. Pemerhatian di lapangan mendapati, rata-rata rumah penduduk kampung juga dibekalkan dengan tangki air yang diletakkan pada kedudukan tinggi sebagai sistem graviti di tepi kawasan rumah mereka. Namun, banyak tangki air yang rosak dan tidak boleh digunakan lagi kerana kurangnya perhatian dan tiada penyelenggaraan susulan ke atas tangki air graviti tersebut. Ari (lelaki, 36 tahun) menyatakan:

“...kalau dulu air atas bukit tu terus simpan dalam tangki biru belakang rumah tu, tapi lama-lama tak terjaga, ada yang rosak, tapi bukan semua, ada jugak yang masih elok, sekarang pun ramai je orang kampung yang masih guna air sungai...”.

Kebanyakan penduduk kampung mendapatkan bekalan air bersih daripada sungai dan air bukit dari di kawasan petempatan mereka. Jarak kampung yang berdekatan dengan sumber air sungai juga memudahkan urusan seharian mereka.

Selain itu, Wan (lelaki, 41 tahun) menyatakan bahawa:

“...masa awal-awal kampung ni dibuat, kerajaan ada bagi mesin pam dekat bawah tu, tapi sekarang mesin tu rosak dah, tak ada orang datang betulkan, kalau waktu hujan lajulah air atas bukit turun, kalau kurang hujan, air kurang...”.

Pemerhatian lapangan mendapati bahawa kampung ini mempunyai rumah pengepam yang dilengkapi dengan mesin generator pengepam air. Namun, kurangnya penyelenggaraan menyebabkan generator pengepam air tersebut rosak sehingga menyebabkan penduduk kampung mengharapkan kelajuan arus air secara semula jadi terutamanya selepas waktu hujan.

Seterusnya, hampir kesemua unit rumah dilengkapi dengan sistem sanitasi buangan yang baik. Loji pembuangan tinja turut disediakan di belakang rumah mereka. Pemerhatian mendapati, hampir kebanyakan penduduk tidak mempunyai kemudahan pembuangan sisa sampah dan

pepejal. Mereka menggunakan sistem pembakaran terbuka, menanam sampah, dan membuang sisa di kawasan lambakan sampah.

Akses capaian telekomunikasi di sekitar kawasan kampung adalah terhad. Malah, capaian sambungan Internet adalah amat mustahil di kawasan kampung ini. Intan (perempuan, 22 tahun) menyatakan:

“...kampung ni kalau telefon susah nak dapat, kena naik atas dekat jalan besar nak masuk kampung baru dapat guna telefon, itu pun putus-putus...”

Berdasarkan pernyataan tersebut, penduduk kampung yang ingin menggunakan kemudahan telekomunikasi terpaksa bergerak keluar dari kawasan kampung untuk mendapatkan liputan telekomunikasi. Capaian telekomunikasi hanya boleh didapati di kawasan tinggi berbukit selain kawasan yang berdekatan dengan jalan utama serta petempatan penduduk FELDA dan kawasan pelancongan di Kuala Tahan. Justeru, dapatan kajian ini menyerupai kajian Hasnah et al. (2009) yang menjelaskan bahawa telekomunikasi merupakan bentuk ketersampaian (*accessibility*) penting bagi sentiasa terhubung dengan perkhidmatan dan bentuk ketersampaian lain di luar kawasan mereka. Justeru, capaian komunikasi adalah penting bagi memastikan komuniti Orang Asli sentiasa terhubung dengan dunia luar selain menjadi perkhidmatan capaian awam yang asas seperti mana yang dinikmati oleh kelompok masyarakat perdana yang lain.

Aspek sosioekonomi

Rata-rata penduduk di Kampung Orang Asli Sungai Tekai mengamalkan ekonomi sara diri. Temu bual dan pemerhatian di lapangan turut mendapati bahawa komuniti Orang Asli di Sungai Tekai mempunyai kemahiran pengetahuan tradisional yang boleh digunakan untuk menjana pendapatan seperti kemahiran kraf dan kemahiran mengenal tumbuhan herba. Sebilangan besar kaum lelaki dewasa bekerja sendiri untuk menyara keluarga seperti mengail dan menjaring ikan serta mengutip hasil hutan seperti Kacip Fatimah dan Tongkat Ali untuk dijual kepada peraih. Terdapat dalam kalangan penduduk mempunyai potensi kemahiran untuk memburu, menjejak hutan, mengenal tumbuhan yang berpotensi untuk tujuan perubatan, kemahiran *jungle survival*, menganyam, menangkap ikan dan membina rumah tradisional. Abei (lelaki, 41 tahun) menyatakan:

“... Orang Asli ni mesti kena tahu pasal tumbuhan hutan, kalau pokok tu baik untuk kesihatan macam tongkat ali boleh ambil lepas tu jual, satu kilo dalam RM1.50, tapi selalu kumpul banyak, jadi hasil pun banyak.. hutan pun dekat dekat, jadi pokok herba ni sentiasa ada, boleh la dapat duit belanja sikit...”

Kebanyakan penduduk yang menjadi pengutip hasil hutan dan akar kayu seperti Kacip Fatimah dan Tongkat Ali membekalkan akar kayu tersebut kepada peraih dengan harga RM1.50 bagi setiap kilogram akar kayu yang dikutip. Hasil hutan yang diperolehi akan dikumpul seterusnya dijual kepada peraih luar yang datang secara berkala ke kampung mereka. Secara tidak langsung, jualan hasil hutan dapat menampung sedikit sebanyak hasil pendapatan bulanan mereka. Maka, hasil hutan merupakan kriteria penting bagi pentafsiran kualiti hidup penduduk Kampung Sungai Tekai bagi kelangsungan kehidupan seharian mereka. Seterusnya, sebilangan

kecil kaum lelaki juga turut memburu haiwan liar di hutan bagi mendapatkan keperluan makanan.

Logam (lelaki, 48 tahun) menjelaskan:

“...saya selalu masuk hutan cari binatang, untuk makan keluarga, kalau tak turun sungai cari ikan, saya masuk hutan bawak sumpit, kadang-kadang dapat burung, tupai, kancil.. tapi binatang kecil-kecil je...”

Sumpit digunakan sebagai alat yang berkesan untuk menangkap haiwan liar di dalam hutan seperti kancil dan tupai yang dimakan sebagai sumber protein mereka selain ikan. Manakala kaum wanita di Kampung Orang Asli Sungai Tekai tidak mempunyai sebarang pekerjaan yang jelas kerana kebanyakan mereka menjadi suri rumah. Temu bual dan tinjauan lapangan juga mendapati, kaum wanita di Kampung Orang Asli Sungai Tekai mempunyai pengetahuan kemahiran dalam pembuatan kraftangan seperti bakul kecil dan tikar, namun mereka tidak menjadikan hasil pembuatan kraf tangan untuk dijadikan hasil pencarian.

Wok (perempuan, 30 tahun) menjelaskan:

“... saya tau buat bakul, tikar... selalu buat dekat pondok dengan kawan-kawan, tapi kalau buat tu semua untuk guna sendiri je, tak jual...”

Terdapat dalam kalangan kelompok wanita yang menganyam bakul kecil untuk kegunaan peribadi. Manakala, Ros (perempuan, 44 tahun) menyatakan:

“...kalau ada orang luar mintak buatkan tikar, saya boleh je buatkan, tapi ada upahlah... sebab nak cari daun mengkuang, keringkan daun, ambik masa... saya harap adalah orang yang nak mintak buat, boleh la tambah duit jual dekat Taman Negara sana, dari duduk saja-saja tak datang hasil...”

Kemahiran kraf tangan yang dimiliki oleh golongan wanita mampu menjana pendapatan sampingan. Tiadanya pemeraksanaan ekonomi berasaskan kraftangan menyebabkan kemahiran tersebut digunapakai untuk tujuan peribadi dan keluarga sahaja. Malah, kebanyakan mereka berharap agar kemahiran mereka dapat diterjemahkan dalam bentuk produk kraf dan dipasarkan ke luar kawasan terutamanya di kawasan pelancongan Taman Negara Pahang.

Selain itu, terdapat segelintir penduduk terutamanya golongan belia yang bekerja sebagai pembalok di kawasan hutan berhampiran. Ari (lelaki, 36 tahun) menjelaskan:

“...saya kerja dekat hutan seberang, jadi pembalok, selalu keluar kerja dalam seminggu, lepas tu balik rumah, masa cuti saya rehat atau masuk hutan cari akar kayu, ada jugak budak-budak muda kampung yang lain ikut kerja balak...”

Beliau bekerja sebagai pembalok kayu hutan sepenuh masa. Kebanyakan penduduk yang bekerja sebagai pembalok akan bekerja di luar kawasan dan hanya pulang ke rumah pada waktu hujung minggu. Pendapatan sebagai pembalok ialah sekitar RM450-RM500 pada setiap sesi

pembalakan selesai. Pekerjaan sebagai pembalak sedikit sebanyak membantu meningkatkan taraf hidup golongan belia terutamanya kepada mereka yang memiliki keluarga kecil.

Sebilangan kecil penduduk juga mempunyai kebun getah yang terletak berhampiran dengan kawasan tempat tinggal mereka. Tangka (lelaki, 53 tahun) menjelaskan:

“...saya kerja jadi penoreh getah dah lama dah, kalau setiap bulan tu boleh la dapat dalam RM250-RM300... getah sekerap seketul-seketul tu jual dekat peraih..”

Pekerjaan sebagai penoreh getah pula bergantung kepada cuaca dan kualiti pokok getah yang ditoreh. Kebanyakan mereka berharap agar hasil jualan dapat dipertingkatkan lagi untuk kelangsungan hidup seharian mereka, Selain itu, hampir kesemua penduduk Kampung Orang Asli Sungai Tekai juga menerima sumber bantuan kewangan daripada pihak kerajaan seperti Bantuan Rakyat 1 Malaysia (BR1M) sebanyak RM1200 bagi setiap keluarga. Kini BR1M telah dijenamakan semula kepada Bantuan Sara Hidup Rakyat (BSHR). Namun, mereka tidak boleh terlalu bergantung harap kepada bantuan kerajaan semata-mata.

Kesemua kegiatan ekonomi sara diri dalam dapatan kajian ini menyamai kajian oleh Kamal Solihin et al. (2016). Malah, kajian Kamal Solihin et al. tersebut menjelaskan bahawa komuniti Orang Asli perlu meningkatkan dan memperkasa potensi ekonomi sara diri yang diamalkan oleh mereka seperti mengumpul dan mengutip hasil hutan serta mengoptimumkan kemahiran kraf tangan bagi meningkatkan pendapatan keluarga.

Aspek pendidikan

Kampung Orang Asli Sungai Tekai tidak mempunyai prasarana khusus untuk pendidikan. Namun, pihak JAKOA Jerantut dengan kerjasama Jabatan Kemajuan Masyarakat (KEMAS) telah merancang untuk membina sebuah taman asuhan dan pembimbing kanak-kanak di kampung tersebut. Manakala, sekolah yang terdekat dengan kampung mereka ialah di Merting iaitu sebuah sekolah rendah kebangsaan dan sebuah sekolah menengah di Kuala Tahan. Kebanyakan penduduk hanya mempunyai pendidikan setakat sehingga darjah 6. Bancian di lapangan (2018) mendapati terdapat sekitar 65 orang kanak-kanak yang berumur di lingkungan setahun hingga enam tahun. Pada umur peringkat ini, adalah memadai bagi mereka untuk mendapatkan pendidikan awal di pra-sekolah. Manakala, seramai 87 orang kanak-kanak yang berada di dalam peringkat umur 7 tahun sehinggalah 14 tahun. Pada peringkat ini, mereka boleh memilih untuk mendapatkan pendidikan di sekolah rendah yang berhampiran.

Berdasarkan rekod tinjauan di lapangan, hanya seorang sahaja penduduk kampung yang berjaya menamatkan sekolah menengah sehingga ke tingkatan 3. Manakala, sebilangan besar penduduk kampung yang pernah mendapatkan pendidikan hanya menamatkan sesi persekolahan mereka sehingga darjah enam. Tiana (perempuan, 18 tahun) menyatakan:

“... asalkan dapat tahu baca sikit, lepas tu kira-kira jadilah, boleh laa dapat baca-baca surat...”

Pendidikan asas adalah penting bagi memastikan generasi muda masyarakat Orang Asli dapat bersaing sihat dengan kelompok masyarakat perdana. Manakala, Siti (perempuan, 17 tahun) menjelaskan:

“...aku tak habis belajar sekolah. Selepas habis darjah 6, terus tak pergi sekolah lagi, boleh la sikit kenal huruf boleh baca sikit sikit, cukup lah untuk diri aku, ramai jugak kawan tak habis sekolah sampai darjah enam lah...”

Temu bual di lapangan juga mendapati, keperluan untuk membaca dan mengira secara asas adalah memadai untuk diri mereka. Asas membaca dan mengira dapat membantu mereka dalam kehidupan seharian terutamanya kepada perkara-perkara yang melibatkan urusan kerajaan dan perkhidmatan swasta selain menjadi medium penting untuk bersosial dengan masyarakat perdana yang lain. Jelas bahawa penerimaan komuniti Orang Asli Sungai Tekai untuk mendapatkan pendidikan asas adalah memadai dan mencukupi sehingga darjah enam sahaja. Pendidikan asas menjadi kriteria pentafsiran kualiti hidup yang penting bagi mencapai kemahiran sosial yang diperlukan seperti kemahiran berkomunikasi dengan masyarakat perdana.

Komuniti Orang Asli di Sungai Tekai juga kurang memberi penekanan terhadap pendidikan anak-anak kerana menganggap sekolah adalah tempat untuk bermain selain adanya skim bantuan khas kerajaan untuk murid-murid Orang Asli seperti bantuan wang saku dan perkhidmatan pengangkutan (van). Rina (perempuan, 37 tahun) menyatakan:

“...JAKOA ada sediakan van untuk budak-budak sekolah, tinggal pergi sekolah je, balik pun van ambik, budak-budak ni pun dapat bantuan duit saku, tapi ikut hari dia pergi sekolah lah, kalau banyak tak datang, kurang lah duit wang saku tu...”

Bantuan yang diterima sedikit sebanyak mampu meringankan beban dan kos persekolahan yang terpaksa ditanggung oleh penjaga dan ibu bapa mereka. Namun, ianya bergantung kepada semangat murid-murid untuk pergi ke sekolah selain kesedaran pentingnya pendidikan asas dalam kalangan ibu bapa mereka. Hasil dapatan kajian ini juga boleh dijelaskan kerana kebanyakan komuniti Orang Asli tidak mengutamakan sepenuhnya aspek pendidikan serta kerjaya sebagai medium utama dalam memajukan diri dan keluarga, selain beranggapan anak-anak mereka akan membantu mereka bekerja untuk menampung kehidupan seharian (Yew et al., 2018).

Aspek kesihatan penduduk

Kampung Orang Asli Sungai Tekai tidak mempunyai prasarana kesihatan seperti Klinik Desa. Justeru itu, prasarana kesihatan yang terdekat dengan mereka ialah Klinik Kesihatan Kuala Tahan. Namun, sekiranya mereka memerlukan perkhidmatan kesihatan yang memerlukan rujukan daripada pakar perubatan, mereka boleh mendapatkan perkhidmatan dan rawatan kesihatan di Hospital Jerantut dan Hospital Temerloh. Komuniti Orang Asli juga boleh mendapatkan perkhidmatan kesihatan di klinik atau hospital kerajaan secara percuma melalui surat pengesahan dan akuan daripada pejabat JAKOA yang berhampiran.

Pengamalan perawatan kesihatan komuniti Orang Asli di Kampung Sungai Tekai telah memperlihatkan kombinasi antara penggunaan amalan perawatan tradisional dengan perawatan secara perubatan moden. Namun, kombinasi tersebut menyebabkan pilihan terhadap amalan perubatan moden lebih disukai oleh kebanyakan anggota di dalam komuniti Kampung Sungai Tekai kerana keberkesannya untuk melawan dan melegakan kesakitan yang dialami oleh pesakit.

Namun begitu, pengetahuan tradisional berkaitan perawatan yang diwarisi secara turun temurun tidak dipinggirkan begitu sahaja. Amalan perawatan secara tradisional tetap digunakan dan diamalkan walaupun perawatan kesihatan secara moden telah digunakan secara meluas. Pemahaman terhadap budaya kesihatan juga mempengaruhi cara dan kaedah rawatan yang digunakan terhadap pesakit. Awek (lelaki, 44 tahun) menyatakan:

“ ...Ramai orang kat kampung ini semuanya kalau sakit akan cari doktor, boleh cepat sihat kita, tapi kalau sakit tak teruk, kita ubat sendiri. Cari daun hutan dan buat ubat sendiri dari kawasan hutan sana...”

Berdasarkan pernyataan informan (Awak) tersebut, jelas menunjukkan bahawa perkembangan arus kemodenan sedikit sebanyak telah mempengaruhi kehidupan sosial komuniti Orang Asli. Pendedahan terhadap kepentingan penjagaan kesihatan oleh doktor dan pegawai perubatan menyebabkan terbentuknya nilai keprihatinan terhadap kesihatan pada diri anggota komuniti Orang Asli Kampung Sungai Tekai.

Kedua-dua amalan perawatan kesihatan sama ada moden atau tradisional memainkan peranan tersendiri yang berfungsi sebagai langkah untuk merawat penyakit dan melegakan kesakitan. Tinjauan lapangan turut mendapati, rawatan kesihatan secara moden telah diterima pakai oleh majoriti penduduk Kampung Sungai Tekai kerana keberkesanan ubatan moden dalam merawat pelbagai penyakit dan kesakitan.

Malah, Mahat (lelaki, 50 tahun) menjelaskan:

“...setiap kali kami jumpa doktor di hospital, mesti kami terima ubak doktor untuk kami bawa balik untuk makan. Kami mesti habiskan ubak doktor yang doktor bagi, kalau tak makan takut makin sakit, daun akar ubat dekat hutan susah nak dapat, terpaksa masuk hutan baru jumpa, kalau ubak doktor senang terus makan...”

Tinjauan lapangan mendapati jenis ubatan yang dibekalkan oleh doktor sama ada di hospital atau klinik mobiliti dalam bentuk cecair atau pil disebut dengan istilah sebagai ‘*Ubak Doktor*’ oleh penduduk kampung.. Informan menjelaskan, ‘*Ubak Doktor*’ berupaya untuk merawat dan melegakan kesakitan yang dialami oleh mereka dalam jangka masa yang singkat. Jelas lagi, transisi dan perubahan daripada perawatan secara tradisional kepada perawatan kesihatan moden mempengaruhi tingkah laku dalam penjagaan kesihatan dalam kalangan komuniti Orang Asli di Kampung Sungai Tekai. Perawatan moden seterusnya menjadi kriteria penting dalam mentafsirkan penjagaan dan perawatan kesihatan penduduk kampung bagi kesejahteraan hidup masyarakat Orang Asli. Walaupun kaedah dan cara perawatan antara tradisional dan moden adalah berbeza, namun kedua-dua perawatan tersebut berfungsi sebagai alat untuk merawat penyakit dan melegakan kesakitan (Yew, 2015).

Kesimpulan dan cadangan

Kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang Asli di Semenanjung Malaysia telah menjadi keutamaan penting dalam pelaksanaan agenda dan dasar negara. Dua petunjuk berkenaan kualiti hidup dan kesejahteraan masyarakat Orang asli telah dikenalpasti melalui kajian-kajian daripada

penyelidik tempatan. Tuntasnya, kualiti hidup masyarakat Orang Asli masih berada di tahap yang paling rendah berbanding dengan masyarakat perdana yang lain. Seterusnya, kebanyakan penyelidik hanya memfokuskan kepada satu atau dua aspek kehidupan seperti kesihatan dan kemudahan asas masyarakat Orang Asli dengan kriteria pentafsiran kualiti hidup yang terhad. Maka, kajian ini dibentuk bagi memahami dan mentafsir kualiti hidup komuniti Orang Asli dalam sebuah perkampungan yang berada di luar bandar dan terletak di kawasan pinggir hutan. Walaupun makalah ini merupakan satu kajian kes, namun hasil kajian telah berjaya menonjolkan empat aspek kualiti hidup yang dapat memperlihatkan kriteria-kriteria pentafsiran terhadap kualiti hidup masyarakat Orang Asli iaitu pilihan pondok buluh sebagai ruang keluarga yang selesa, hasil hutan sebagai mata pencarian, pendidikan asas 3M untuk memperkasa kemahiran sosial anak-anak Orang Asli dan perubatan moden sebagai pilihan utama dalam penjagaan dan perawatan kesihatan.

Justeru, keempat-empat aspek yang telah dikenalpasti dalam kajian ini boleh digunakan bersama-sama dengan aspek lain yang telah dikenalpasti oleh penyelidik-penyelidik terdahulu seperti aspek ketersampaian, sosioekonomi, mobiliti sosial, perumahan, kesihatan komuniti dan kemudahan asas untuk digabungkan sebagai satu penyelidikan sepenuhnya berkenaan pentafsiran tahap kualiti hidup komuniti Orang Asli di Kampung Sungai Tekai, Jerantut, Pahang.

Penghargaan

Penghargaan kepada Jabatan Perlindungan Hidupan Liar dan Taman Negara (GG-2018-006) dan pihak Tenaga Nasional Berhad Research (TNBR) kerana memberi peluang dan membiayai kerja lapangan di Kampung Orang Asli Sungai Tekai, Jerantut, Pahang. Penghargaan juga kepada Geran Kerajaan (FRGS/1/2015/SS04/UKM/02/1), Geran Kursi Endowmen MPOB-UKM (EP-2017-061 dan EP-2015-072) kerana bantuan dari segi kepakaran para penyelidik dan penerbitan artikel ini. Tidak lupa penghargaan kepada penduduk Kampung Sungai Tekai di atas kerjasama yang diberikan.

Rujukan

- Aceleanu, M.I. (2012). Link between education, employment and quality of life, the case of Romania. *Management and Marketing Challenges for the Knowledge Society*, 7(4), 717–730.
- Arai, S.M., & Pedlar, A.M. (1997). Building communities through leisure: citizen participation in a healthy communities initiative. *Journal of Leisure Research*, 29(2), 167-182.
- Er Ah Choy, Zalina Che Mat Ariffin & Joy Jacqueline Pereira. (2010). Sosioekonomi masyarakat Orang Asli: Kajian kes di Hutan Simpan Bukit Lagong, Selangor, Malaysia. *Jurnal Melayu*, (5), 295-314.
- Ezhwan Nur Arshad, Firdaus Ismail, Wan Zahari Wan Yusuff, Azmi Khames. (2012). Kualiti Penduduk Felda di Wilayah Iskandar Malaysia. *International Conference Innovation Technology for Sustainable Built Environment*. Bandar Baru Seri Iskandar: Office of Research and Industrial, Community and Alumni Networking, Universiti Teknologi Mara.
- Ferriss, A.L. (2004). The quality of life concept in sociology. *The American Sociologist*. 35(3), 37-51.

- Galloway, S. (2006). *Quality of life and wellbeing: Measuring benefits of culture and sport: Literature review and thinkpiece*. Edinburgh: Scottish Government.
- Giambona, F., Porcu, M., & Sulis, I. (2014). Does education affect individual well-being? Some Italian empirical evidences. *Open Journal of Statistics*, 4, 319-329.
- Hasnah Ali, Arifin Zainal, Asmawati Desa, Mustafa Omar, Fatimah Omar & Mohd Fuad Mat Jali. (2009). Kualiti Hidup dan Ketersampaian Kepada Kemudahan Asas di Kawasan Wilayah Ekonomi Pantai Timur (ECER). *Kertas kerja Persidangan Kebangsaan Ekonomi Malaysia Memacu Pembangunan Ekonomi dalam Ketidaktentuan Persekitaran Global* (ms. 370-381). Kuantan: PERKEM.
- Jabatan Kemajuan Orang Asli. (2017). *Data Maklumat Asas Orang Asli 2016*. Kuala Lumpur: JAKOA.
- Jabatan Kemajuan Orang Asli. (2018). *Program Meningkatkan Kualiti Hidup Masyarakat Orang Asli*. Retrieved from <http://www.jakoa.gov.my/program-meningkatkan-kualiti-hidup-masyarakat-orang-asli/>
- Junaidi Awang Besar, Yew, V.W.C., Novel Lyndon, Azima Abdul Manaf & Zaimah Ramli. (2016). The empowerment of indigenous youth in oil palm industry. *International Journal of Economic Perspectives*, 1-5.
- Kamal Solihin Fadzil, Wan Suzita Wan Ibrahim, Siti Nor Awang, Rosilawati Zainol & Juli Edo. (2016). Masyarakat peribumi, infrastruktur sosial dan pembangunan terancang di Malaysia: Kajian penglibatan masyarakat Orang Asli di RPS Air Banun, Belum-Temenggor, Perak. *Geografia-Malaysia Journal of Society and Space*, 12(10), 88-100.
- Kamarul Azmi Jasmi. (2012). Metodologi pengumpulan data dalam penyelidikan kualitatif. *Persidangan Penyelidikan Kualitatif Siri 1 2012*. (ms. 1-14). Johor Bahru: Institut Pendidikan Guru Malaysia Kampus Temenggong Ibrahim.
- Masschelein, J., & Quaghebeur, K. (2006). Participation making a difference? Critical analysis of the participatory claims of change, reversal, and empowerment Interchange. *Proceedings of the conference of Participation in Making a Difference* (pp. 309-33). England: University of Manchester.
- McCall, S. (1975). Quality of life. *Social Indicators Research*. 2(2), 229-248.
- Mohd Fauzi Mohd Harun & Nor Aini Hj Idris. (2012). Kualiti hidup orang asli: pengukuran melalui indeks kualiti hidup orang asli berwajaran. *Akademika*, 82(1), 65-69.
- Mohd Tap Salleh. (2005). The development of the orang asli community in peninsular Malaysia: The way forward. *International Conference on the Indigenous People 2005*. Kuala Lumpur.
- Nurizan Yahaya. (1998). Kualiti perubahan dan kualiti hidup. *Analisis*, 5(1), 133 – 149.
- Ross, C.E., & Willigen, M.V. (1997). Education and subjective quality of life. *Journal of Health and Social Behavior*, 38(3), 275 – 297.
- Salim, S.S. M., & Samah, A.A. (2011). Tahap penglibatan komuniti orang asli dalam pembangunan komuniti di semenanjung Malaysia. *Journal of Human Capital Development*, 4(1), 125-139.
- Seow Ta Wee, Maryati Mohamed & Mohd Nur Syufaat Jamiran. (2015). Pembangunan sosioekonomi komuniti Orang Asli di Malaysia. *Kertas kerja Persidangan Kebangsaan Geografi dan Alam Sekitar kali ke 4*. Tanjung Malim: Anjuran Jabatan Geografi dan Alam Sekitar, Fakulti Sains Kemanusiaan, Universiti Pendidikan Sultan Idris.

- Shamsul Kamal Amarudin & Zahrarulhayat Mat Ariff. (2019). *Pelan pembangunan menyeluruh Orang Asli dirangka - Dr Wan Azizah*. Retrieved from <https://www.bharian.com.my/berita/nasional/2019/01/515797/pelan-pembangunan-menyeluruh-orang-asli-dirangka-dr-wan-azizah>
- Sulaiman Md Yasin, Asnarulkhadi Abu Samah, D'Silva, J. L., Hyrol Azril Mohamed Shaffril & Hamizah Sahhron. (2015). *Menjejaki kesejahteraan dari kaca mata komuniti Malaysia: Yayasan basmi kemiskinan dengan kerjasama UPM*. Serdang: Universiti Putra Malaysia.
- Wahab, N.B.B.A., Mohameda, M., Hassana, A., & Haronb, M.N. (2013). Penerapan elemen sekolah rimba Malaysia dalam kalangan murid Orang Asli. In *2nd International Seminar on Quality and Affordable Education (ISQAE 2013)*(pp. 424-432). Johor Bahru: Faculty of Education, Universiti Teknologi Malaysia.
- Yew, V.W.C. (2015). Collecting qualitative research data on health seeking behaviour of Peninsular Malaysia's aboriginal people. *Geografia-Malaysian Journal of Society and Space*, 11(11), 45-52.
- Yew, V.W.C., Abd Hair Awang, Sivapalan Selvadurai & Mohd Yusof Hussain. (2018). Mengukur kesejahteraan Orang Asli. Dlm. Abdul Ghafar Don, Aniza Ismail & Zulkefli Aini (sunt.), *Pemeriksaan Kesejahteraan Hidup Orang Asli Malaysia* (ms. 29-40). Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.